

NICO RIEMERSMA

'JESUS VAN NAZARETH' VAN JOSEPH RATZINGER

De auteur en zijn boeken

Jezus van Nazareth. Deel I: Van de doop in de Jordaan tot de gedaanteverandering, Tielt 2007⁸.

Jezus van Nazareth. Deel II: Van de intocht in Jeruzalem tot de opstanding, Tielt 2011⁴.

Jezus van Nazareth. Deel III: Proloog: De kinderjaren, Tielt 2012⁴.

De drie Jezus-boeken zijn in het Nederlands en het Duits onder een dubbele naam gepubliceerd: Joseph Ratzinger/Benedictus XVI. Ze mogen dan wel tijdens zijn pausschap zijn geschreven (2007, 2011, 2012), aan het slot van het *Woord vooraf* meldt de auteur dat het boek 'op generlei wijze een document van het leergezag is', maar een persoonlijke zoektocht 'naar het gelaat van de Heer' (Ps. 27,8). Het was dan ook juister geweest als op de kaft van het boek alleen de naam Joseph Ratzinger had gestaan, juist om elke koppeling aan het pausschap en dus het leergezag te mijden. R. maakt niet goed duidelijk vanuit welke positie hij deze trilogie schrijft: als man van de kerk, als dogmaticus, als gelovige? Het lijkt ergens in te zitten tussen 'als man van de kerk' en 'als gelovige', hoewel hij zich toch ook, zeker aan het begin, als wetenschappelijk theoloog presenteert.

I. Van de doop in de Jordaan tot de gedaanteverandering

De opzet van de trilogie

Wat hij wil doen, is 'een beschrijving van Jezus' geven [in deel II, p. 10, zegt hij dat hij geen 'leven van Jezus' heeft willen schrijven, met alle chronologische en geografische kwesties die daar aan vastzitten, maar dat hij alleen de 'persoon en de boodschap van Jezus' heeft willen beschrijven). Daarvoor vertrouwt hij de vier evangeliën, zoals hij zelf zegt (p. 17). Dan zou je ook verwachten dat hij Jezus beschrijft op de wijze waarop de evangeliën dat doen: te beginnen met de kindheidsverhalen (deel I), daarna het openbare optreden (deel II) en ten slotte zijn lijden, dood en verrijzenis (deel III). Maar zo doet R. het niet. Hij beschrijft eerst het verhaal van zijn openbaar optreden: 'van de doop in de Jordaan tot de gedaanteverandering' (deel I), dan het verhaal 'van de intocht in Jeruzalem tot de opstanding' (deel II), en ten slotte 'de proloog: de kindheidsverhalen' (deel III). Dat is eerder een historische dan een canonieke benadering. In de historische benadering begint men ook bij het openbare optreden van Jezus (waaronder de doop), dikwijls uitgebreid voorafgegaan door een schets van de politieke, economische, sociale en godsdienstige situatie. Dat laatste doet Ratzinger nu weer niet.

Jezus als de nieuwe, beloofde Mozes/profeet

In plaats van een dergelijke situatieschets begint Ratzinger als inleiding met een 'voorblick op het Jezusmysterie'. Hij zet in bij wat hij noemt een messiaanse (*sic*) verwachting die verschilt van andere messiaanse, oudtestamentische verwachtingen, te weten Deuteronomium 18,15, waar Mozes zegt: 'Uit uw eigen broeders zal de Heer, uw God, een profeet (*sic*) laten opstaan zoals ik, naar wie u moet luisteren.' Ratzinger heeft wel oog voor Deuteronomium 34,10: 'Er is in Israël nooit meer een profeet opgestaan als Mozes die de Heer van aangezicht tot aangezicht heeft gekend ..', dat weerhoudt R. er echter niet van om te beweren dat de belofte niet simpelweg sloeg op de instelling van een

profetengilde, maar op iets anders, iets veel groters: de aankondiging van een nieuwe Mozes, 'te herkennen aan zijn omgang met God: van aangezicht tot aangezicht, zoals een vriend spreekt met een vriend' (p. 24-27). Ratzinger houdt dit spreken van Mozes met God zelfs voor beslissender dan Mozes' uitleiding van zijn volk! Deze 'profeet' is volgens R. geen schouwer van de toekomst, maar iemand die ons het gelaat van God laat zien. Hij wijst ons een weg van de ware 'exodus', d.i. de weg naar God als de juiste richting. Maar deze rechtstreekse omgang van Mozes heeft ook zijn grenzen, gedachtig het feit dat Mozes God nooit direct krijgt te zien (Ex. 33). Vandaar, zo Ratzinger, dat 'een profeet als ik' een nog grotere verwachting in zich bergt: de nieuwe Mozes zal Gods gelaat werkelijk en rechtstreeks te zien krijgen, en kunnen spreken van God op basis van dit voluit zien. In Jezus is deze belofte van de nieuwe profeet in vervulling gegaan. In hem is geheel en al gerealiseerd wat voor Mozes slechts gebrekkig gold: hij leeft voor Gods aangezicht niet alleen als vriend, maar als Zoon: in de diepste eenheid met de Vader. Alleen van hieruit kunnen we Jezus echt begrijpen (p. 28).

Zijn benaderingswijze

Wat Ratzinger met zijn Jezus-trilogie wil, is de scheiding doorbreken die in de vijftiger jaren is ontstaan: tussen de 'historische Jezus' en de 'Christus van het geloof'. Probleem daarvan is: 'wat kan de betekenis zijn van het geloof in Jezus als de Christus als de mens Jezus zo volstrekt anders blijkt te zijn': anti-romeins revolutionair tot zachtmoedig moralist, zo komt uit dat historisch onderzoek. Maar uit het historisch onderzoek is ook naar voren gekomen dat Jezus op God georiënteerd en met Hem verbonden was. Dat is het punt waaromheen R. zijn trilogie heeft opgebouwd.

R. houdt de historische kritiek voor essentieel voor geloof en theologie. Het is namelijk wezenlijk eigen aan het bijbels geloof dat het betrekking heeft op werkelijke gebeurtenissen: 'Het woord is immers vlees geworden'. Maar de historische kritiek heeft ook beperkingen: (1) ze kan niet anders dan de tekst in het verleden achterlaten, ze kan hem niet eigentijds maken; (2) de eenheid van al deze bijbelse geschriften is voor haar geen rechtstreeks historisch gegeven, zij is wel een theologisch gegeven. De zgn. 'canonieke exegese' gaat daar wel vanuit; zij leest de afzonderlijke teksten in de context van de Schrift als geheel. Ratzinger beschouwt Jezus als de sleutel tot dat geheel. Vanuit Christus is de Bijbel (OT en NT) als een geheel te begrijpen.

R. mag dan zeggen dat hij de historisch-kritische methode van essentiële betekenis vindt, dat spoor zal hij niet echt lopen. De reden: hij beschouwt namelijk de Jezus van de evangeliën als de werkelijke Jezus, als de eigenlijk 'historische Jezus'. Zijn gedachte: er heeft iets buitengewoons plaatsgehad. De persoon van Jezus heeft alle bestaande categorieën doorbroken, hij is alleen vanuit Gods mysterie te begrijpen. Dat kan de historische methode niet vatten, het gaat de historische methode te boven.

Wat beschrijft Ratzinger nu van Jezus? 1. De doop; 2. de bekeringen; 3. het evangelie van het rijk Gods; 4. de Bergrede; 5. het gebed des Heren; 6. de leerlingen; 7. de boodschap van de gelijkenissen; 8. de grote beelden bij Johannes; 9. de belijdenis van Petrus en de gedaanteverandering als 'twee beslissende momenten op de weg van Jezus'; 10. verklaringen van Jezus over zichzelf.

Wat valt aan deze keuzes op? (1) Ratzinger begint niet bij Jezus' geboorte, maar direct bij zijn openbare optreden, in de lijn van het Marcusevangelie dus. (2) Het mag opvallend heten dat de wonderen geen eigen plaats krijgen in het boek. De aandacht is geheel gericht op zijn boodschap/zijn verkondiging en zijn spreken over zichzelf. Dat past bij zijn opmerking aan het begin dat de aandacht uitgaat naar 'de persoon en boodschap van Jezus'. (3) Ook is geen aandacht voor andere personen dan voor de leerlingen, niet voor de menigte die Jezus steeds volgt, maar ook niet voor Jezus' tegenstanders. (4) de

gelijkenissen beperken zich tot de klassieke drie gelijkenissen uit het Lucasevangelie waarin vooral het thema van de barmhartigheid speelt: 10,25-35 (barmhartige Samaritaan), 15,11-32 (verloren zoon), 16,19-31 (rijke man en arme Lazarus). (5) De verklaringen over Jezus zijn beperkt toch de titels uit de hoge christologie. Ongenoemd blijven de titels 'profeet', 'leraar', maar ook 'zoon van David'.

Tien hoofdstukken

1. *De doop van Jezus.* Ratzinger typeert de doop als een vorm van reiniging, van afwassen van het vuil dat het leven vervormd heeft. De doop houdt een schuldbelijdenis in, een bede om vergeving en een nieuw begin. Hij tekent Jezus' doop als een vorm van solidariteit met zondaren (p. 38.40), maar ook als plaatsvervanging: hij treedt in de plaats van de zondaar, waarmee hij op het kruis zou vooruitlopen (p. 39). In zijn spreken over Jezus' doop gebruikt hij alle evangeliën zonder te wijzen op of aandacht te vragen voor de verschillen tussen de verschillende doopverhalen. Ook heeft hij weinig aandacht voor de Geest die op Jezus neerdaalt als ook voor de stem die uit de hemel klinkt: 'Jij bent mijn geliefde zoon'.

2. *De bekeringen van Jezus.* Ratzinger beschouwt als kern van alle bekering: het terzijde schuiven van God (p. 48). In de kern gaat het om God: bestaat hij werkelijk? Als hij bestaat, dan zal hij zich moeten laten zien. God zal moeten laten zien dat hij God is. Hij moet dat wel doen op onze voorwaarden.

3. *Het evangelie van het Rijk Gods.* De kerninhoud van het evangelie dat Jezus verkondigt, is: 'Het Rijk Gods is nabij.' De vraag nu is hoe we dit moeten verstaan: (a) christologisch: Jezus in persoon is zelf het Rijk Gods, (b) mystiek: het Rijk Gods moet in het innerlijk van de mens gelokaliseerd worden, (c) ecclesiologisch: het Rijk Gods is zichtbaar in de kerk, (d) eschatologisch: het rijk Gods verschijnt als de nieuwe wereld aan het eind der tijden, (e) regnocentrisch: de mens moet deze nieuwe wereld tot stand brengen. R. vindt dat de nadruk dan veel te veel op de mens komt te liggen, God is daaruit verdwenen. Er wordt, zo Ratzinger, geen recht gedaan aan het feit dat het gaat om het Rijk van *God*. Ratzinger meent in navolging van P. Stuhlmacher dat het bij het rijk Gods niet gaat om een aanstaand of op te richten rijk, maar om Gods heerschappij over de wereld. *Basileia/malkuth* (koningschap/heerschappij) is een nomen actionis. Als Jezus zegt: 'Het Rijk Gods is nabij', dan verwijst hij naar zichzelf: God heerst in hem op goddelijke wijze, zonder aardse macht, in liefde tot het uiterste.

4. *De Bergrede.* De Bergrede (Mat.) is net als de Veldrede (Luc.) universalistisch van karakter. Ratzinger kiest er drie passages uit: (a) De zaligsprekingen. R. spreekt verschillend over deze zaligsprekingen. Hij zegt enerzijds dat het beloften zijn waarin oplicht hoe de nieuwe wereld en de nieuwe mens er dankzij Jezus uitzien, anderzijds dat ze de situatie beschrijven waarin Jezus' leerlingen/de gelovigen verkeren: arm, hongerig, gehaat en vervolgd, als ook dat ze tot uitdrukking brengen wat het betekent om leerling te zijn, om ten slotte te zeggen dat de zaligsprekingen in Christus werkelijkheid zijn geworden. Dus ook hier komt Ratzinger tot een christologische interpretatie. R. eindigt deze paragraaf met de opmerking dat – met Nietzsche – de zaligsprekingen ingaan tegen ons levensgevoel, ze vragen dan ook om omkeer van onze mateloze eigenmachtigheid, een omkeer dat zicht geeft op iets zuivers en hogers.

(b) De thora van de messias. Ratzinger zegt direct aan het begin dat de eerste zin: Ik ben niet gekomen om de Wet en Profeten af te breken, maar om die te vervullen, de sleutel vormt. Kort daarna zegt hij echter dat bij langer luisteren naar de Bergrede een tegenstelling zichtbaar wordt tussen de Thora van Mozes en de Thora van de Messias.

Daarin sluit hij zich aan bij de joodse theoloog Jacob Neusner. R. bespreekt echter niet de verschillende antithesen, maar gaat met Neusner in gesprek over (a) het derde gebod (de sabbatheiliging), (b) het vierde gebod (de liefde tot de ouders) en (c) het gebod tot heiliging.

(a) Het nauwgezet onderhouden van de sabbat is de kern van Israëls verbond met God. Deze dag maakt Israël tot wat het is, tot het volk dat – zoals God - op de zevende dag thuis met zijn hele familie uitrust van zijn werk. De kern van het dispuut van Jezus over de sabbat in Marcus 2,27 is dat Jezus de plaats inneemt van de Thora, Hij verstaat zichzelf als de Thora Gods in persoon. Als Jezus centraal komt te staan, dan raakt de sabbat haar sociale functie kwijt en wordt een wezenlijk element in de samenhang van het volk bedreigd. De kerk heeft met haar viering op de zondag deze sociale functie hersteld.

(b) Met het vierde gebod gaat het om de samenhang van de generaties en de familiegemeenschap, d.i. een ordening die door God is gewild en beschermd. Die ordening doorbreekt Jezus door een nieuwe, universele gemeenschap om hem heen te stichten, en wel van volgelingen uit alle volkeren. Daarmee komt de messiaanse belofte tot zijn recht dat het heil alle volkeren bereikt. Die nieuwe gemeenschap is gebonden aan zijn gezag en zijn aanspraak dat hij de Zoon is. Maar ook hier geldt dat de kerk de familie als kern van alle sociale ordening heeft gezien. Ratzinger maakt vervolgens niet duidelijk hoe die twee aspecten zich tot elkaar verhouden.

(c) Compromis en profetische radicaliteit. R. vraagt aandacht voor twee soorten recht: het casuïstieke recht (historisch bepaalde regels) en het apodictische recht (de goddelijke normen). Wat Jezus in de antithesen doet, is de fundamentele maatstaven/normen voorleggen die in geen enkele sociale ordening precies in deze vorm te realiseren zijn. Christenen moeten op basis daarvan een 'christelijke sociale leer' uitwerken.

5. *Het gebed des Heren.* We hebben hulp gekregen bij de vraag hoe te bidden. We hebben daarvoor de psalmen als het gebed van de Heer. Zonder die hulp wordt ons eigen bidden en ons Godsbeeld subjectief. Het Onze Vader doet meer dan ons gebedswoorden aanreiken, het zal ons bestaan vormgeven, ons oefenen in de gezindheid van Jezus (Fil. 2). Het is van belang om steeds te bedenken dat het Onze Vader Jezus' eigen gebed is, het gesprek van de Zoon met de Vader. Hij nodigt ons uit om 'zonen' te worden, zo zegt Ratzinger, het is echter de vraag of je niet moet zeggen dat je door God Vader te noemen jezelf kind/zoon noemt. Het Onze Vader bestaat uit twee delen: in de eerste drie draait het om de zaak van God, in de andere drie beden gaat het om wat wijzelf nodig hebben. Het primaat ligt bij God, waarna de bekommernis om het juiste mens-zijn volgt.

6. *De leerlingen.* De roeping/uitverkiezing van de leerlingen vindt bij Lucas plaats in het gebed, d.i. de dialoog van de Zoon met de Vader. Zij, de leerlingen, arbeiders voor de oogst, moeten van God afgesmeekt en door hem zelf uitgekozen worden. Iemand kan dus niet zichzelf tot leerling maken. Naast deze twaalf is er bij Lucas nog sprake van een groep van 70. Daarin wordt het universele karakter van het evangelie zichtbaar. En tevens zijn er nog vrouwen die deel uitmaken van Jezus' gezelschap.

7. *De boodschap van de gelijkenissen.* Het hart van Jezus' verkondiging ligt in de gelijkenissen. De gelijkenissen zijn georiënteerd op het Rijk Gods dat in de persoon van Christus komt. Alle gelijkenissen zijn dan ook uitnodigingen om in Jezus te geloven als 'het Rijk Gods in persoon'. Ze spreken op een verborgen wijze over het geheim van het kruis. Ratzinger zet in bij Adolf Jülicher die onderscheid maakte tussen allegorie (alle elementen van het verhaal hebben betekenis) en gelijkenis (het gaat om één springend punt). R. vindt een radicale scheiding tussen die twee niet te verantwoorden. Hij bespreekt vervolgens de

drie bekendste gelijkenissen: de barmhartige Samaritaan (10,25-37), de twee broers en de barmhartige vader (15,11-32), die Ratzinger de mooiste gelijkenis noemt, en de rijke man en de arme Lazarus (16,19-31) die hij alle drie in de lijn van de kerkvaders allegorisch uitlegt: de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan: de halfdode man is de verloren mens, de barmhartige Samaritaan is Jezus, de gelijkenis van de twee broers en de barmhartige vader: de ene broer: de heidenen, de andere broer: Israël, de vader: de hemelse Vader. Jezus valt met hem samen. In de figuur van vader staat Christus centraal; de gelijkenis van de rijke man en de arme Lazarus: de rijke man is Israël, de arme Lazarus is de kerk. Achter Lazarus herkennen we Christus, die ook buiten de stadspoort heeft geleden.

8. *De grote beelden bij Johannes.* Ratzinger heeft Jezus steeds benaderd vanuit de synoptische evangeliën, nu doet hij het vanuit Johannes die van hen verschilt: waar de synoptici Jezus beschrijven als iemand die een is met de Vader en dat als een allesbepalend geheim met zich meedraagt, terwijl dat geheim steeds verborgen is achter zijn menselijke gedaante, daar wordt bij Johannes onverhuld duidelijk dat Jezus God is. R. hecht er sterk aan om de historische betrouwbaarheid van het Johannesevangelie te benadrukken. Hij meent dat de presbyter Johannes de schrijver is van het Johannesevangelie, die je de executeur testamentaire zou kunnen noemen van de geliefde leerling, Johannes, de zoon van Zebedeüs. Het zijn Schriftwoorden die zorgen dat de dieptedimensie van de historische gebeurtenissen aan het licht komt. Daarna bespreekt Ratzinger vier grote beelden uit het Johannesevangelie: water, wijnstok/wijn, brood en herder.

9. *De belijdenis van Petrus en de gedaanteverandering* als twee beslissende momenten op Jezus' weg. (a) De Petrusbelijdenis. Jezus stelt twee vragen: wat de mensen beweren wie hij is en wat zij, de leerlingen, van hem zeggen. De overeenkomst in wat de mensen zeggen is dat hij een profeet is. Zij, zo Ratzinger, interpreteren hem vanuit een figuur vanuit het verleden, niet uit wie hijzelf is, niet in zijn onherleidbare uniciteit. De leerlingen erkennen dat Jezus in geen van de voorgegeven categorieën past, zo zegt Ratzinger. Het merkwaardige is echter dat R. vervolgens spreekt over een aantal van de voorgegeven categorieën: hij was een profeet die net als Mozes met God sprak van aangezicht tot aangezicht uit Deuteronomium., hij was de zoon uit Psalm 2. R. noemt de belijdenis van Petrus toch nog een tastend zoeken, De belijdenis in volle omvang is die van Thomas: 'mijn Heer en mijn God'. (b) De gedaanteverandering. Voorafgaande aan het verhaal van de gedaanteverandering wordt gezegd dat enkelen van hen bij zijn parousie, bij het definitief aanbreken van het Godsrijk nog in leven zullen zijn. Op de berg zien de drie aanwezige leerlingen dat de heerlijkheid van het Godsrijk in Jezus oplicht. Zij maken de geanticiperde parousie mee. Zo worden ze geleidelijk binnengeleid in de volheid van Jezus' geheim.

10. *Verklaringen van Jezus over zichzelf.* Daarmee eindigt het eerste deel van de trilogie. Mensen hebben al tijdens Jezus' leven deze mysterieuze figuur proberen te duiden: als een Johannes de Doper, Elia, Jeremia, een profeet, maar ook als Messias, Zoon van de levende God. Na Pasen traden vooral naar voren: Christus/Messias, Kyrios/Heer en Zoon van God. Ratzinger zegt dat Jezus zichzelf op twee manieren heeft aangeduid: Mensenzoon (synoptische evangeliën) en 'de Zoon' (Joh.), maar dan vergeet hij dat Jezus zichzelf ook als profeet/Elia heeft gezien.

(a) Mensenzoon. Aan deze titel zitten drie aspecten vast: de komende rechter van het laatste oordeel, de volmacht/het gezag en de aankondiging van het lijden, dood en opstanding.

(b) De Zoon. De uitdrukking 'Zoon van God' stamt uit de politieke theologie van het oude Oosten, waar de koning deze titel droeg. Ratzinger spreekt diverse malen van losmaken

van de titel Zoon Gods in het evangelie van de politieke macht, omdat het hier om een andere vorm van macht gaat, omdat hij heerst vanaf het kruis. Maar R. wijst er desondanks op dat 'het onpolitieke geloof van de christenen' met het gebruik van de titel 'Zoon van God onvermijdelijk in botsing komt met de totalitaire aanspraak van de keizer als 'zoon van God.' De titel 'De Zoon' veronderstelt: gemeenzaamheid met de Vader, volmaakte wederzijdse kennis, volmaakte overeenstemming van hun wil, ja zelfs eenheid van de Vader en de Zoon.

(c) 'Ik ben (het)'. Er komen twee vormen voor: (1) 'Ik ben het'. Als Jezus zegt: Ik ben het, dan laat hij zien dat hij enig in zijn soort is: in Hem is het mysterie van de ene God persoonlijk aanwezig. Door te zeggen 'Ik ben het' neemt hij niet een plaats in naast de Vader, maar dan verwijst hij als de Zoon naar de Vader. (2) 'Ik ben ... het licht der wereld/de goede herder'. Al de zeven beelden zijn variaties op een enkel thema: Jezus geeft ons het 'leven', omdat hij ons God geeft.

II. Van de intocht in Jeruzalem tot de opstanding

Ik zal me met betrekking tot het tweede deel beperken tot een samenvatting van de drie slothoofdstukken: over de kruisiging en graflegging, de opstanding en de hemelvaart, waarbij opvalt dat de hemelvaart niet als hoofdstuk 10, maar als perspectief besproken wordt. In hoofdstuk 1 t/m 7 bespreekt Ratzinger achtereenvolgens de intocht in Jeruzalem en de tempelreiniging (1), de eschatologische rede van Jezus (2), de voetwassing (3), het hogepriesterlijk gebed (4), het laatste avondmaal (5), Gethsemane (6) en het proces van Jezus (7).

De kruisiging

R. begint zijn verhaal over kruisiging en graflegging met een 'overweging vooraf', en wel dat we met enerzijds 'onbegrijpelijke feiten' te maken hebben en met 'onbegrijpelijke woorden', te weten citaten en allusies uit het Oude Testament (in het bijzonder Psalm 22 en Jesaja 53), die elkaar wederzijds doordringen. Bij elkaar gebracht worden de woorden uit het OT voor ons begrijpelijk en worden de feiten voor ons begrijpelijk.

De synoptische evangeliën beschrijven de kruisdood als een kosmisch en liturgisch gebeuren: de zon verduistert, het voorhangsel van de tempel scheurt in tweeën, de aarde beeft en de doden staan op. Maar nog belangrijker is het geloofsgebeuren dat plaatsvindt: vrije toegang tot God, Jezus geslacht als een rein en volkomen paaslam, bloed (eucharistie) en water (doop), uit zijn lichaam komend (p. 201-203).

Uit de evangeliën komen zeven kruiswoorden naar voren. R. bespreekt ze allemaal, niet echter in de zin dat elk kruiswoord een eigen paragraaf krijgt. Het eerste kruiswoord: 'Vader, vergeef het hun, want ze weten niet wat ze doen', een paragraaf waarin hij de samenhang van onwetendheid en kennis (van de schriftgeleerden) aan de orde stelt, uitlopend op de vraag of ons weten niet hindert om de waarheid te herkennen die zich wil openbaren in wat wij weten. Het tweede 'mysterieuze' kruiswoord: Ik zeg je, heden zal je met mij in het paradijs zijn' bespreekt hij in het kader van de bespottung. 'Hij wist dat hij de mens weer binnenvoerde in het paradijs waaruit hij gevallen was, in het leven bij God als het ware heil van de mens.' Het derde kruiswoord dat aan de orde komt, is: 'Mijn God, mijn God, waarom hebt u mij verlaten?' dat wel een heel persoonlijk woord van Jezus is, maar niet individualistisch verstaan mag worden. Voor de duiding hiervan brengt hij Augustinus naar voren die van dit kruiswoord zegt dat Jezus het bidt als 'hoofd' die ons allen in zich opneemt, en als 'lichaam', waarin onze nood en worsteling aanwezig is. Het vierde kruiswoord 'Ik heb dorst', dat enerzijds heel realistisch is, maar ook vervuld is van

betekenis, omdat het aanduiding is van de lijdende rechtvaardige (Ps. 69). Het vijfde kruiswoord: 'Vrouw, zie uw zoon', zo de geliefde leerling tot haar zoon in zijn plaats makend/ aan de leerling wordt de kerk toevertrouwd, wordt besproken in het kader van de vrouwen onder het kruis, die 'opkijken naar de Doorboorde' (Zach. 12,10) als bron van zuivering. Het zesde: Vader, in uw handen beveel ik mijn geest'. Het zevende kruiswoord: 'Het is volbracht' doet denken aan het begin van het johanneïsche passieverhaal, over de liefde die tot het einde wordt volbracht als ook aan de hogepriesterlijke overgave aan God (Hebr. 5,9). Het hoofdstuk over de kruisiging eindigt met hoe de kerk in wording o.l.v. de Heilige Geest langzaam in de diepere waarheid van het kruis is gegroeid (p. 206): de duiding van het kruis als (a) 'de nieuwe cultus', omdat de cultus met de oude dierenoffers is afgedaan, dierenbloed kan geen verzoening brengen. De echte cultus is de levende mens die helemaal antwoord, volkomen gehoorzaam aan God is geworden, (b) het ware zoenoffer (Rom. 3,25) en (c) de reiniging van de vervuilde wereld: in het contact met het reine (=Jezus) wordt het vuil van de wereld opgezogen, opgeheven en omgevormd in de pijn van de oneindige liefde (p. 208). R. spreken over 'het mysterie van het kruis' draait helemaal om de begrippen cultus, (zoen)offer en priesterschap en om omvorming van ons in een welkome gave aan God.

Jezus' opstanding uit de dood

Het christelijk geloof staat of valt met de waarheid van het getuigenis dat Christus is opgestaan, zo begint Ratzinger dit hoofdstuk. Voor alle duidelijkheid, dan gaat het niet om de reanimatie van een lijk, een terugkeer naar een normaal mensenleven in deze wereld, maar om het binnentreden in een ander, nieuw leven, dat toch wel reëel aanwezig is. Hij is dezelfde als de prepaschale Jezus, maar toch ook heel anders, Hij is de nieuwe die naar een andere wijze van bestaan is overgegaan. Het zijn in elke geval geen gebeurtenissen in een mens of mystieke ervaringen, zoals door sommige nieuwtestamentici wordt beweerd, het zijn echte ontmoetingen.

Er zijn twee verschillende soorten getuigenis: de belijdenistraditie, korte formules die de kern van het gebeuren bewaren (Luc. 24,34; Rom. 10,9; 1 Kor. 15,3-8), die een tot in alle details bindende norm bieden, en een verteltraditie zoals die in de vier evangeliën zichtbaar is (Mat. 28, Mar. 16; Luc. 24; Joh. 20), die niet tot in alle details bindend is en die tal van onderlinge verschillen bevatten.

In de NT-wetenschap is er de gedachte dat de belijdenistraditie er eerst was, en dat daaruit de verteltraditie tevoorschijn is gekomen, R. meent het omgekeerde: eerst was er de verteltraditie, de belijdenistraditie is de condensatie van de verteltraditie (p. 234).

In de belijdenistraditie staan mannen (betrouwbaar voor het gerecht) centraal, in de verteltraditie staan vrouwen (onbetrouwbaar voor het gerecht) centraal. De kerk is in haar juridische structuur op Petrus en de elf – en dus op de belijdenistraditie – gebouwd, maar in de concrete gestalte van het kerkelijk leven zijn het telkens weer vrouwen die de deur voor de Heer openen, die tot aan het kruis meegaan en zodoende ook de Verrezenen mogen aanschouwen (p. 236). Een tweede belangrijk onderscheid is dat in de verteltraditie de verschijningen niet alleen bekendgemaakt worden, maar ook concreet beschreven. Er bestaat wel verschil in de vroegere (vrouwen en apostelen) en de latere verschijningen (Paulus). R. eindigt dit hoofdstuk met een omschrijving van de kernbetekenis van de opstanding. Hij noemt het een historisch gebeuren dat echter door het historisch kader breekt en erboven uitstijgt, het is een radicale 'mutatiesprong' waarin zich een nieuwe dimensie van mens-zijn openbaart (p. 244), een eschatologische dimensie die ons allen aangaat en die voor ons allen een nieuwe ruimte van leven en van samenzijn met God heeft geschapen (p. 245).

De hemelvaart en parousie

Op grond van het feit dat de leerlingen na de hemelvaart met vreugde terugkeren meent R. dat de hemelvaart geen heengaan is naar een voor hen ontoegankelijke hemel, het is geen beweging naar een andere kosmische plaats, maar een nieuwe vorm van nabijheid, het is een opgenomen worden in het mysterie van God, en dus deelname aan zijn macht in de wereld.

Totdat Christus terugkeert om de hele wereld binnen te roepen in Gods openheid, opdat aan het einde God alles in allen kan worden en de Zoon de hele in zichzelf verzamelde wereld aan de Vader kan overdragen (p. 257), wordt van ons als christenen waakzaamheid gevraagd, d.i. de blik naar God toe openhouden om van Hem de maat van het juiste handelen en de kunde en de vaardigheid daartoe te ontvangen. Daar gaat het om!

In de bede om Gods terugkeer ('Kom, Heer') is ook altijd de ervaring van zijn aanwezigheid ('Zie, ik ben met jullie') vervat. Anders gezegd, de tussentijd tussen hemelvaart en parousie is niet leeg. Hij komt door het woord, door het sacrament en door gebeurtenissen (Franciscus, Dominicus, Teresa van Avila, Johannes van het Kruis) onze wereld binnen. En daarbij mogen we weten dat zijn zegenende handen boven deze wereld uitgestrekt blijven. Dat is de voortdurende reden van de christelijke vreugde.

III. Proloog: De kinderjaren

Ratzinger sluit de trilogie af met een boek over 'De kinderjaren' van Jezus (121 pagina's). 'Het is niet het derde boek in de serie, maar eerder het voorportaal dat ons binnenleidt in de twee eerder verschenen boeken.' Zijn doel: interpreteren wat de evangelisten Matteüs en Lucas aan het begin van hun evangeliën over Jezus' kinderjaren vertellen. Onder interpretatie verstaat hij enerzijds duidelijk maken wat de auteurs bedoelden te zeggen, maar anderzijds ook het leggen van verband met het heden: wat heeft het met mij te maken? Maar R. doet meer dan dat. Meer dan in zijn andere boeken is hij bezig met de vraag naar de historische realiteit van de verhalen. Die vraag brengt hij steeds naar voren omdat door tal van exegeten wordt gezegd dat we met theologische vertellingen ('een theologische meditatie in verhaalvorm', p. 112) te maken hebben.

De opbouw van het boek

Het boek bestaat uit vier hoofdstukken en een epiloog, waarin het verhaal van de twaalfjarige Jezus in de tempel (Lucas 2,41-52) besproken wordt. Ratzinger begint met de vraag uit het verhoor door Pilatus: 'waar komt u vandaan?' (Joh. 19,9). In dat hoofdstuk bespreekt hij de twee stambomen (Mat. 1,1-17 en Luc. 3,23-38). In hoofdstuk 2 bespreekt hij de twee geboorteaankondigingen, van Johannes en van Jezus. Je zou op basis daarvan verwachten dat hij in hoofdstuk 3 de twee geboortes bespreekt, niet alleen die van Jezus, maar ook die van Johannes, maar dat doet hij niet. Hij verantwoordt zich daarvoor niet. R. heeft geen oog voor de wijze waarop Lucas de ouverture (1,5-2,53) heeft opgebouwd: in de vorm van twee tweeluiken: 1. aankondiging van de geboorte van Johannes – aankondiging van de geboorte van Jezus, en 2. geboorte, besnijdenis, naamgeving, profetische uitspraken en groei van Johannes - geboorte, besnijdenis, naamgeving, profetische uitspraken en groei van Jezus. In hoofdstuk 4 komt dan het verhaal van de wijzen uit het oosten en de vlucht naar Egypte uit Matteüs 2,1-23 aan de orde.

Jezus' herkomst

Er is in de evangeliën debat over de vraag van Jezus' herkomst. Die wordt met Jozef en Maria als bekend veronderstelt, maar telkens wordt duidelijk dat hij 'van boven' komt. De

twee stambomen geven, zo Ratzinger, antwoord op de vraag waar hij vandaan komt. Deze twee stambomen laten continuïteit zien met de geschiedenis van Israël, maar ze laten ook zien dat God in Jezus een nieuw begin maakt, 'een nieuwe manier van mens-zijn' (p. 18.19). De diepste betekenis van deze stambomen is dat ze geïnterpreteerd moeten worden als onze eigen oorsprong, onze ware stamboom. We krijgen als we in Christus geloven immers een nieuwe oorsprong.

Geboorteaankondigingen

Ratzinger begint dit hoofdstuk met de vraag naar de aard van Lucas 1-2 en Matteüs 1-2. Ze willen geen 'verhalen – 'haggadische midrasj' - vertellen', maar geschiedenis beschrijven, gebaseerd op overleveringen uit Jezus' familie (Maria), geïnterpreteerd en begrepen vanuit de Schriften. Hij noemt ze 'op grond van interpretatie geschreven, geconcentreerde geschiedenis'.

Ook de beide lucaanse aankondigingen rangschikt R. onder 'continuïteit en nieuwheid'. De geboorteaankondiging van Johannes valt onder continuïteit: priester, tempel, liturgie, de geboorteaankondiging van Jezus valt onder nieuwheid: onbekende jonge vrouw, onbekende stad, onbekende privéwoning.

Uitgebreide bespreking krijgen de twee titels die in Matteüs 1,18-25 voorkomen: Redder (van hun zonden), door R. opgevat als vergeving van zonden, 'de grondslag van de werkelijke genezing van mensen' (p. 48) en Immanuël (Jes. 7,14) 'een woord dat wacht', maar waarvan de christen begrijpt dat Christus de gestalte is waarover Jesaja 7,14 spreekt. De vraag naar de historische realiteit komt opnieuw aan de orde, nu rond de 'maagdelijke geboorte: mythe of echt gebeurd?' Het verhaal van de maagdelijke geboorte wordt dikwijls verklaard vanuit de godsdienstgeschiedenis, maar daarvoor zijn volgens R. de verschillen te groot: er is in de evangeliën geen sprake van vermenging van God met mens, de scheiding tussen God en mens blijft gehandhaafd. De verhalen komen uit familiale overleveringen, herhaalt R. Deze paragraaf eindigt met Karl Barth die erop gewezen heeft dat er in Jezus' levensverhaal twee momenten zijn waarop God rechtstreeks ingrijpt in de materiële wereld: de geboorte uit een maagd en de verrijzenis. Een aanstootgevende gedachte voor de moderne geest: God grijpt in de materie in. R. eindigt met de zin: 'Als God niet ook macht heeft over de materie, dan is Hij niet God.'

De geboorte van Jezus in Bethlehem

Ratzinger is verrassend positief over keizer Augustus en zijn 'groot rijk van vrede waarin de bezittingen van eenieder geteld en in dienst van het geheel gesteld kunnen worden'. Hij ziet zelfs een nog diepere samenhang door wat er op de inscriptie (9 v.Chr.), gevonden in Priëne, staat, waar sprake is van de geboortedag van een redder als een blijde boodschap, die doet denken aan wat Vergilius in de 4^e Ecloga in de Bucolica zegt over een jongen die uit een maagd geboren wordt en een nieuwe wereldorde aankondigt.

De exacte datum van Jezus' geboorte laat zich moeilijk bepalen door onduidelijkheid wanneer de volkstelling nu precies heeft plaatsgevonden. En er is ook discussie over de plaats van Jezus' geboorte: Nazaret of Bethlehem. 'Als we ons aan de bronnen houden, dan blijft staan dat Jezus in Bethlehem geboren is en in Nazareth is opgegroeid' (p. 68).

R. bespreekt in deze paragraaf de plaats: stal/grot, voederbak; Jezus als de eerstgeborene, d.i. aan God gewijde; de herders en de woorden van de lofzang door de engelen, de haast waarmee de herders teruggaan. En opnieuw beschrijft R. het Romeinse Rijk buitengewoon positief: Augustus heeft 250 jaar vrede, rechtszekerheid en welvaart gebracht. R. ziet tal van parallellen tussen Augustus en Jezus, met de vrede als de kern van hun beider boodschappen. Hij ziet de pax christi niet als tegenhanger van de pax augusti, 'maar de

vrede van Christus overstijgt de vrede van Augustus zoals de hemel de aarde. De twee soorten vrede moeten dus niet eenzijdig als elkaars tegenpolen gezien worden' (p. 77).

R. bespreekt hier het verhaal van Jezus' besnijdenis en van de reiniging, loskoop en opdracht van Jezus in de tempel om te eindigen met de uitspraak dat er een zwaard door haar, d.i. Maria's ziel zal gaan.

De wijzen uit het oosten

Ratzinger begint de bespreking van Matteüs 2,1-23 met het historisch kader: koning Herodes en het geografisch kader: Bethlehem als plaats van Jezus 'geboorte. Maar R. heeft ook oog voor de theologische betekenis, zowel van koning Herodes: 'antipode van het pasgeboren kind' als van Bethlehem in Juda, waar de scepter niet van zal wijken (Gen. 49,10).

Wie waren de magiërs? Wijzen, sterrenkundigen of tovenaars. Het is duidelijk dat R. voorkeur heeft voor deze magiërs als wijzen: 'ze staan symbool voor de innerlijke dynamiek die godsdiensten voortdrijft, voor het zoeken naar waarheid, naar de ware God' (p. 94) en 'ze staan symbool voor de innerlijke verwachting van de menselijke geest, voor de beweging in de richting van Christus die de godsdiensten en het menselijk verstand bezielt' (p. 95).

R. wil niet om de vraag heen of het met de ster misschien toch gaat om een hemelverschijnsel dat astronomisch vastgesteld kan worden. Hij houdt een bijzondere conjunctie van Jupiter en Saturnus in het jaar 7-6 v.Chr. voor 'een vaststaand feit'.

R. bespreekt hier de vraag van de wijzen en het antwoord van de schriftgeleerden, dat zowel uit een praktische geografische aanwijzing bestaat als uit een theologische verklaring van plaats en gebeuren, waaruit Herodes wel een conclusie trekt, maar niet de academische kenners van de Schrift.

Het zien van de ster, de binnenkomst en de proskynese met de gaven van goud, wierook en mirre komen in deze paragraaf aan de orde.

Buitenbijbelse bronnen weten niets van de kindermoord van Bethlehem, wel van de wreedheid van koning Herodes die ook zijn eigen kinderen uit de weg heeft laten ruimen. Hebben we met een theologische vertelling te maken op de wijs van Exodus 1-2 of van Mozes' Haggada? Sleutel van het verhaal ligt in Hosea 11,1 en Jeremia 31,15. Het Matteüs-verhaal eindigt met Jezus die de Nazoreeër genoemd zal worden. Is hij nazireeër, aan God gewijde? Of is de naam Nazoreeër afgeleid van het woord *nezer* dat 'twijg' (Jes. 11,1) betekent? R. wil beide aspecten niet kwijt.

Aan het slot van deze paragraaf komt opnieuw de kwestie aan de orde of we met 'een waar gebeurde geschiedenis' van doen hebben. Het antwoord van R. zal niet verbazen: 'Matteüs vertelt ons wat er werkelijk gebeurd is.'

De twaalfjarige Jezus in de tempel

Vaak is er aandacht voor Jezus' protesthouding tegen de vrome ouders, Ratzinger spreekt liever van 'de vrijheid van iemand die zich Zoon weet', en 'dus de vrijheid van iemand die echt vroom is' (p. 116). Over Jezus' uitspraak tegen zijn moeder zegt R.: 'Kan het nog duidelijker gesteld worden dat Jezus de Zoon van God is'. En opnieuw heeft R. aandacht voor de rol van Maria, in het bijzonder als gezegd wordt dat ze niet begrepen wat hij tegen hen zei en dat Maria deze woorden in haar hart bewaarde. Zij is beeld van de kerk, die het woord Gods, dat ons mensen dikwijls te boven gaat, in haar hart bewaart om ze daar langzaam te laten rijpen, en doorgeeft.

R. eindigt met Lucas' opmerking over het toenemen in jaren en in wijsheid. In dit verhaal wordt zichtbaar dat hij 'waarlijk mens' is en 'waarlijk God'. Hij kent zijn Vader, God al van binnenuit (Luc. 2,49), maar anderzijds blijkt uit het toenemen van wijsheid (Luc. 2,52) dat

hij op menselijke wijze heeft gedacht en geleerd. Deze episode werpt zo al licht vooruit over zijn gehele persoon zoals in de evangeliën beschreven.

Evaluatie

(1) in het NT wordt over Jezus op tal van manieren gesproken. Aan die pluriformiteit doet Ratzinger weinig recht. Het beeld van Jezus dat alle drie Jezus-boeken domineert, is dat van Jezus als 'de Zoon' (gebruikt door Jezus zelf) / 'de Zoon van God' (gebruikt door anderen), voortkomend uit het gesprek met God als zijn Vader. Dat aspect komt, zo zegt R., het meest onverhuld naar voren in het Johannesevangelie.

(2) Het andere beeld dat in de drie Jezus-boeken een grote plaats inneemt, is dat van Jezus als *hogepriester*. In die lijn wordt ook zijn dood geduid: als een (zoenoffer) en een nieuwe cultus. Dat in het NT ook andere, culturele beelden gebruikt worden om Jezus' dood te duiden, komen nauwelijks voor. Een woord dat in dit verband wel voortdurend terugkeert, is dat van 'een liefde tot het uiterste', hetgeen te verklaren is voor zijn voorliefde voor het Johannesevangelie.

(3) Ratzinger leest de diverse nieuwtestamentische verhalen (Jezus' verkondiging, de gelijkenissen, het Onze Vader) steeds – met de kerkvaders – *christologisch*.

(4) Ratzinger benadrukt sterk het *universalistisch* karakter van het evangelie/van Jezus/van het christendom, dat hij vaak afzet tegen het (nationalistische) volk Israël. Het heil is met Jezus ter beschikking van alle volkeren gekomen.

(5) Ratzinger legt veel nadruk op de *relatie tussen OT en NT*, vooral in de zin dat het rond Jezus vaak gaat om onbegrijpelijke feiten en in het OT om onbegrijpelijke woorden, die bij elkaar gebracht, begrip opleveren, zowel naar de (oudtestamentische) woorden toe als naar de (nieuwtestamentische) feiten.

(6) Ratzinger zegt dat hij de inzichten van de *historisch-kritisch wetenschap* serieus neemt, maar dat is weinig te merken. Nergens laat hij zien dat hij een historisch-kritisch standpunt deelt. Hij houdt niet op om steeds de historische betrouwbaarheid van de nieuwtestamentische verhalen te benadrukken.

(7) Ratzinger bepleit '*canonieke exegese*', een benaderingswijze die de Bijbel ziet als een organisch geheel van getuigenissen uit één traditie, 'als een samenhangend geheel [...] dat een innerlijke boodschap heeft, ondanks al zijn historische verschijningsvormen'. Je verwacht bij canonieke exegese die dus vooral oog heeft voor de teksten, dat daarin recht gedaan wordt aan de verschillende stemmen die klinken. Maar dat gebeurt nauwelijks in zijn Jezus-trilogie. Hij probeert recht te aan alles wat er in de evangeliën gezegd wordt (b.v. johanneïsch voetwassingsverhaal - synoptische avondmaalsverhalen) zonder zich erg om de verschillen te bekommeren. Hij heeft in dat geval nog wel eens de neiging om dan te spreken van 'details', waar hij geen aandacht aan schenkt.

(8) Als hij in gesprek is met *bijbelwetenschappers*, dan verhoudt hij zich vooral tot rooms-katholieke exegeten van Duitse afkomst. Kritisch is hij vooral op Duitse liberale exegeten uit protestantse hoek. Een enkele keer – rond de Bergrede/Thora – is hij in gesprek met een joodse exegeet: Jacob Neusner.

(9) Vaak eindigt een paragraaf met een verwijzing naar een *kerkvader*. Hij heeft hun inzichten in het NT hoog.

(10) Een woord dat met regelmaat terugkomt, is de '*waarheid*' die een lezer toch echt onder ogen moet zien.

*Bosbeskapel, Den Haag-Zuidwest
22 november 2018*